

О. Ігнатовський, В. Шейко, Л. Сапухіна

Поляки на теренах Сумщини і сумчани у Польщі

Зв'язки Сумщини з Польщею тривалий час не привертали до себе уваги дослідників. Першим нещодавно порушив цю тему вузівський викладач, історик, краєзнавець, колекціонер Михайло Олександрович Манько, знаний далеко за межами Сумщини своїми працями, а надто виданнями 2005, 2008, 2010 рр. книг «Суми і сумчани у документах сучасників», окремі з яких вже перевидавалися. Ще дві нові книги з цієї серії невдовзі вийдуть друком. У третій книзі «Суми і сумчани» є щедро ілюстрований розділ «Польська діаспора у місті Суми та Сумському повіті» (сс. 197-217), що містить цікаві відомості з цього питання.

Звичайно, в Сумах жило більше поляків, ніж в інших містах краю, та і їх діяльність набула, мабуть, найбільшого масштабу. Про це свідчить і даний збірник, у якому переважають саме сумські матеріали. Та все ж поляки жили практично по всіх містах і багатьох населених пунктах краю, щоправда, відомостей про це збереглося значно менше, та й пошуки їх велися не так прискіпливо, що надає надію на значно ширше і ґрунтовніше висвітлення різнопланових зв'язків поляків з мешканцями Сумщини, які нині стали такими плідними, духовно і економічно збагачуючи обидва слов'янських народи.

Незважаючи на теперішню віддаленість від українсько-польського кордону, історичні, територіальні, біографічні контакти Сумщини з Польщею сягають своїм корінням у давнину.

Ще у 60-ті рр. XIV ст. землі теперішньої Сумської області були захоплені Великим князівством Литовським. Тут продовжували існувати відомі ще з часів Київської Русі міста Путивль, Ромни, Глухів, виникли населені пункти Буринь, Хотінь, Мельня, Пустогород. З XV ст. стали відомими Чорториги, Бачівськ, Холопкове. У 1500 р. російські війська взяли Путивль з навколишніми землями, що було закріплено угодою 1503 р. між Литвою і Російською державою. Таким чином, ці держави почали сусідити на землях Сумщини, хоч кордон між ними не був визначений.

Після Люблінської унії 1569 р. об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею у федеративну державу – Річ Посполиту – захоплені колись Литвою землі краю підпали під владу польського короля. Власне, саме з цього часу і зав'язуються контакти Сумщини з Польщею, які тривають і по сьогоднішній день, зазнавши, звичайно, докорінних змін.

Після Люблінської унії почалося просування польської шляхти на землі краю. За грамотами польських королів починають заселятися простори по річках Сула, Ромен, Самбір, Линівка. У XVI ст. старовинний Глинськ, згадуваний у літописах ще з 20-х років XIV ст., увійшов до Миргородського повіту Київського воєводства. На Недригайлівському городищі польські власті звели укріплення, поблизу якого виросла слобода Недригайлів. У 30-ті рр. XVI ст. це був уже досить великий населений пункт, в якому діяв «млин німецький» і налічувалося понад 450 садиб. Виникли села Артюхівка, Великий Самбір, Малі Бубни та інші.

Сполячені українські магнати Вишневецькі у 70-х рр. XIV ст. побудували в місці впадіння річки Торговиці у річку Ромен укріплення, яке поклало початок селу Карабутове. Вишневецьким належали Ромни, Липова Долина з навколишніми землями.

У 1601 р. поляком Вишлем був заснований Кролевець, який став важливою польською фортецею і водночас торговельним пунктом на Києво-Московському шляху. У 1644 р. місто за наказом короля Владислава IV отримало магдебурзьке право, яке передбачало самоврядування, пільги в торгівлі, тощо. Тоді ж було затверджено герб Кролевця. На ньому зображено архангела Михайла, який тримає у правиці меч, а в лівій руці – золоті терези, що символізували розвинену міську торгівлю. Оперезана ровом і земляним валом кролевецька фортеця мала чотирикутну форму. За місцевими легендами за межами фортеці за наказом польського короля був збудований замок з потужними оборонними спорудами. Місце, де він стояв, довгий час називалося «Замковищем».

На початку XVII ст. на землях краю, що входили до складу Речі Посполитої, виникли села Баничі, Великий Вистороп, Вільшана, Курмани, Подолки, Соснівка, Червона Слобода. Дещо пізніше, але теж у першій половині XVII ст., було засновано чимало населених пунктів, зокрема, Алтинівка, Береза, Берестівка, Бобрик, Вирівка, Дунаць, Зазірки, Землянка, Камінь, Кучерівка, Литвиновичі, Мутин, Обтове, Полошки, Попівка, Ревутинці, Русанівка, Сваркове, Слоут, Сліпород, Сміле, Суходол, Фотовиж, Хижки, Чупахівка, Ярославець, Ястребщина та інші.

Як польську прикордонну фортецю було засновано Конотоп, найдавніша згадка про який датується 16-м жовтня 1634 р., коли польський король Владислав IV Ваза надав привілей Миколі Цетисову на володіння на ленних правах Конотопом, Городищем,

Єзучем (лен – спадкове володіння, пожалуване за умови несення служби, переважно військової).

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. на Сумщині сформувалося велике польське магнатське землеволодіння. У 1632 р. польський король Сигізмунд III віддав Глинськ з навколишніми землями і угіддями скарбовому писарю Ф. Мировицькому з правом заселяти свої володіння підданими. Пізніше місто перейшло до рук коронного хорунжого А. Конєцпольського, а потім Ієремії Вишневецького. Село Есмань (тепер Червоне) стало власністю шляхтича А. Огницького. У 40-ві роки XVII ст. новгород-сіверському старості А. Пясочинському належали м. Глухів, села Волокитине, Дубовичі, Кочерги, Спаське Поле (згодом Спаське, потім Ленінське). Двір Пясочинського в Глухові височів на горі понад річкою Есмань, південніше від досить потужної міської фортеці. Він також мав укріплення – дубовий острог, що стояв на земляному валу, оточеному ровом. У 70-ті рр. XVII ст. на колишньому дворіщі польського магната був заснований жіночий Спасо-Преображенський монастир, пізніше перейменований на Успенський. До рук Пясочинського потрапив і Конотоп, де він власним коштом звів фортецю, оточену земляним валом з палісадом на ньому і з трьома баштами з воротами – Київськими, Роменськими і Путивльськими. Згодом А. Пясочинський подарував Конотоп своєму зятю – канцлеру Речі Посполитої Ю. Осолінському.

Липова Долина і багато населених пунктів по Сулі входили до складу неосяжних володінь князя І. Вишневецького. Сваюля цього магната не знала меж. Він нерідко застосовував так звані «наїзди» – напади на маєтки інших феодалів, при цьому нерідко грабувалися і розорялися міста і містечка та інші населені пункти, що перебували в залежності від супротивників. Так, у травні 1644 р. І. Вишневецький з великим загоном, оснащеним навіть гарматами, захопив Ромни з «волостю», які незадовго перед тим, за королівським указом стали власністю надвірного маршалка А. Казановського. Вишневецький вигнав роменського підстаросту К. Сяноженського. І таке було зроблено з містом, яке користувалося самоврядуванням, і де знаходилися міська ратуша, сотенна канцелярія, повітовий суд та інші установи. Через два роки Вишневецький «способом гвалтовним і воєнним» відбив у Конєцпольського Глинськ з більш як 1200-ми господарствами.

У Ромнах і Глинську знаходилися палаци Ієремії Вишневецького. Роменський палац стояв у південній частині добре укріпленого замкового подвір'я з чотирма оборонними баштами по кутах. Замок охоронявся гарнізоном, що мав на своєму озброєнні артилерію. У центрі фортеці, в районі сучасного ринку, стояв домініканський костьол, зруйнований під час Північної війни. При затвердженні герба м. Ромни князь

І. Вишневецький дозволив міській «ратуше иметь печать, где крест на могиле означен в знак погребенных под Ромном многих людей и в знак храбрости, которую жители против неприятеля оказали».

У Глинську палац І. Вишневецького височів у передмісті Устинівка. Нижче нього було споруджено каскад з п'яти ставків, з'єднаних трубами. Під горою, навпроти палацу на острові посеред Сули, був звіринець князя. Інший звіринець містився між селами Великі і Малі Бубни. У цих селах, а також у Сурмачівці в спеціально зведених будинках жили мисливці та музики Вишневецького, які слугували під час бучних розваг князя. Герб Глинська мав дещо змінену форму герба Вишневецького, а саме: дві чорні стріли лежать хрестоподібно на увінчаному короною золотому серці, не пронизуючи його, на відміну від герба князя.

Того ж 1646 р., коли був захоплений Глинськ, І. Вишневецький з 7-тисячним загоном з гарматами оволодів Охтиркою, заснованою п'ятьма роками раніше миргородським королівським урядником Станіславом Кульчевським як польський острожок. У 1646 р. Охтирка була власністю коронного хорунжого А. Конєцпольського. Така ж доля спіткала Олешню, що спонукало Конєцпольського подати позов на Вишневецького.

Великими польськими землевласниками були і церковні організації. Так, лише на території Сумщини Новгород-Сіверському домініканському монастирю належали села Обложки, Полошки, Тулиголове, Уланове.

На родючі і щедрі землі Сумщини зазіхала не лише Річ Посполита, а й Росія. Між цими двома державами у XVII ст. спалахнув ряд війн, під час яких воєнні дії не раз розгорталися на території краю. На початку XVII ст. інтервенція Польщі мала прихований характер. Саме у цій державі зародилася самозванська авантюра Лжедмитрія І. Набране у Польщі його військо вступило до меж Росії у 1604 р. На початку наступного 1605 р. Лжедмитрій І після поразки під Добриничами переховувався за путивльськими стінами. У його оточенні переважали поляки. У Путивлі самозванець, що претендував на московський трон, наполегливо взявся за поповнення своєї освіти, беручи у єзуїтів, що прибули з ним, уроки з філософії, граматики, літератури та інших дисциплін. Перебуваючи у Путивлі, Лжедмитрій І вдався до дипломатичної діяльності, намагаючись заручитися більш вагомою підтримкою з боку Речі Посполитої. У січні 1605 р. він відрядив до Сигізмунда III путивлянина С. Булгакова з листом нібито від жителів Путивля та інших міст Чернігівщини. Лист містив прохання взяти їх під свій захист. Слідом за Булгаковим до Варшави було скеровано ще одного посланця з Путивля – І. Татєва. Хоч поляки і були союзниками Лжедмитрія І, все ж вони не втрималися від того,

щоб не розорити і не пограбувати у 1605 р. Молчанської (нині Сафронієвської) пустині за 20 верст на схід від Путивля.

Саме в Польщі І. Болотніков – майбутній ватажок грандіозної селянської війни, яка потрясла Росію на початку XVII ст., зустрівся з черговим самозванцем – претендентом на російський престол Лжедмитрієм II. Як його воєвода Болотніков прибув до Путивля, який і став вихідним пунктом і центром могутнього селянського виступу. Піднесення селянського руху, самозванство, заворушення дрібнопомісного дворянства, міжцарювання 1610-1613 рр., усі ці події увійшли в історію під назвою «Смути» або «смутних часів». Вони погіршили зовнішньополітичне становище Росії і викликали інтервенцію з боку сусідніх держав, що органічно вписалася до тієї ж «Смути».

Річ Посполита поспішила скористатися незгодами у сусідній державі. Королевич Владислав, якого в період щойно згадуваного міжцарювання було обрано на московський престол, у 1617 р. вирушив на Москву. По дорозі до неї він у 1618 р. взяв і розорив Путивль. За Деулінським перемир'ям, укладеним у грудні 1618 р., вся Чернігово-Сіверщина, за винятком Путивля, відійшла до Польщі.

Під час російсько-польської війни 1632-1634 рр. польські війська під командуванням А. Пясочинського та І. Вишневецького в травні 1633 р. обложили Путивль, обстрілювали його з гармат, кілька разів штурмували, але так і не спромоглися захопити місто. Путивльський воєвода повідомляв російського царя, що поляки «шанцы и туры под город и под острог подкопали... и с тех шанцев по городу беспрестанно стреляли... и воду у путивльских людей отняли и приступами жестокими с приметы приступали многожды.»

Закінчення війни між Польщею і Росією було скріплено Поляновським мирним договором 1634 р., який підтвердив російсько-польський кордон, визначений за Деулінським перемир'ям, але з невеликими змінами. До речі, на час укладення Поляновського договору, кордон між Польщею і Росією все ще ну був встановлений.

Ще з початку XVII ст. неодноразово робилися спроби чітко визначити кордон між Росією і Річчю Посполитою, та їх навряд чи можна визнати вдалим. Таке становище викликало постійні локальні конфлікти, непорозуміння і чвари. На Сумщині в першій половині XVII ст. російсько-польський кордон не раз уточнювався і змінювався. Про складність цього процесу свідчить той факт, що після Поляновського миру розмежування проводилося протягом 1635-1648 рр. Надіслані 1637 р. до Варшави московські емісари скаржилися польському урядові, що розмежування затягується через намагання польських і литовських комісарів залишити за собою «путивльські землі». 1638 р. державний кордон між Польщею і Росією по території Сумщини був визначений так: «...от Куколчего логу

прямо вверх речки Сухого Ромна, оттуль до Дехановского городища, от которого рубеж 2 версты меж Недригайловским городищем, которое в польскую сторону и остаться имеет, оттуль Терном речкою идти до речки Бобрика...» Уроженець Сумщини відомий український історик О. М. Лазаревський вважав, що урочище Кукольчий Лог знаходилося в районі його рідного села Гирівка, неподалік від якого протікала річка Сухий Ромен.

Однак розмежування 1638 р. не розв'язало конфліктну ситуацію. У 1642 р. на путивльське прикордоння, до Кукольчого Логу, для переговорів від Росії були скеровані думний суддя Ф. Волконський, намісник серпуховський Б. Болтін, дяк М. Шиполін, а від Польщі – київський єпископ О. Смоленський і чернігівський староста Я. Куницький. Тривалі переговори не мали жодних практичних наслідків.

У 1646 р. знову, тепер уже в Польщі, обговорювалося питання про путивльські землі. У польських документах згадується «Спірний гребінь» або «валок» – прикордонний вал між Польщею і Росією, який пролягав по лінії так званого «путивльсько-белгородського рубежа». Його сліди були помітні ще у ХХ ст. на перехресті доріг, які ведуть з Соснівки до Конотопа і з Підлипного до Попівки. Найбільш результативним, хоч і супроводжувалося запеклими суперечками, але водночас і компромісними рішеннями, було розмежування 1647 р. Воно остаточно встановило російсько-польський кордон на території Сумщини. До Росії відійшли Бакирівка, Бездрик, Кам'яне, Недригайлів, Олешня, Охтирка та інші населені пункти, зокрема села на лівому березі річки Клевень. За цим розмежуванням нинішні райони Середино-Будський, Ямпільський, Шосткинський, Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Роменський, Липоводолинський повністю або частково залишилися за Польщею, а Путивльський, Буринський, Недригайлівський, Білопільський, Сумський, Лебединський, Охтирський, Краснопільський, Тростянецький, Великописарівський, теж переважно повністю, але подекуди частково були закріплені за Росією. Кордон Московщини пересунувся на захід. На землях, що відійшли до Речі Посполитої, порядкували польські урядовці, на землях Росії – воєводи. У селі Кулешівка Недригайлівського району стоїть унікальний пам'ятник, споруджений у 1841 р. на місці знахідки кістяка мамонта. Він являє собою чавунний обеліск у вигляді чотиригранної усіченої піраміди, на одному з боків якої викарбувано: «Место сие было границею между Польшею и Россиею».

У 30-і роки XVII ст. по Україні, яка знаходилася під владою Речі Посполитої, прокотилася хвиля козацько-селянських повстань під проводом Тараса Федоровича (Трясила), Павла Бута (Павлюка), К. Скидана, Я. Острянина. У них брало участь і населення Сумщини, а надто Роменщини, яка знаходилася недалеко від театру бойових дій повстанців, і населення якої стогнало під гнітом І. Вишневецького. Він обклав жителів

великими податками на прибутки від продажу спиртного, помелу борошна на млинарських колах, вимагав від населення хліба, меду, птахів та інших продуктів. До загонів Трясила, Острянина, Скидана вступило чимало жителів Ромен і навколишніх сіл. Напольний гетьман М. Потоцький, розповідаючи про розмах повстання, писав у листопаді 1637 р.: «Все до останнього покозачилося. Князівські [Вишневицького – Л. С.] міста – Ромни і всі інші – дають величезні юрби своєвільників». А в травні 1638 р. повстання спалахнуло і в самих Ромнах. Козацько-селянські повстання 30-х років XVII ст. були грізним провісником Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького, яка поклала початок українській державності і викликала гучний резонанс в Європі. Населення Сумщини брало активну участь у цій війні. Чимало козаків, селян і міщан вступило до армії Хмельницького. Після його перемоги під Жовтими Водами і Корсунем у 1648 р. на території краю майже не залишилося поляків. Польські урядовці і шляхта тікали на Правобережжя України, до Польщі, навіть на російське порубіжжя, гинули від рук повстанців. У містечку Костянтинів (нині село Недригайлівського району) був убитий польський урядник К. Сяножицький. Тут, як і в інших містах і містечках краю, було створене козацьке самоврядування.

Досить напруженого характеру міжнаціональні стосунки набули після поразки 1651 р. війська Б. Хмельницького під Берестечком, коли шляхтичі почали повертатися на Лівобережжя. У лютому 1652 р. глухівські козаки на чолі з сотниками Сахном і Чорним Лихом розгромили польський загін і подалися до Росії шукати кращої долі. У березні того ж року, коли до Конотопа підступило двохтисячне польське військо на чолі з Моховським, значна частина жителів міста і повіту залишила домівки і повтікала. Так само вчинило і населення Костянтинова. Коли польське військо обложило Ромни, все населення піднялося на захист рідного міста і не впустило до нього шляхтичів. У Конотопі відбулося заворушення, під час якого в замку був убитий польський староста Сосновський разом з родиною. Одним із центрів селянського повстання проти польський феодалів влітку 1652 р. стали Ромни.

Під час Визвольної війни український шляхтич С. Павша, який воював у лавах військ Речі Посполитої, регулярно інформував командуючого литовськими військами Я. Радзивіла про події в Україні. Після Переяславської ради 1654 р., на якій було ухвалено рішення про приєднання до Росії України, в останній склалася напружена обстановка, у зв'язку з чим, за повідомленням Павші, Б. Хмельницький «приїздив до Путивля і там змовлявся з цими московськими воєводами». Не вся українська старшина схвально ставилася до політики Б. Хмельницького, що привела до включення Лівобережної України, а також Києва до складу Російської держави.

Наступник Б. Хмельницького гетьман Іван Виговський 6 вересня 1658 р. уклав з Польщею Гадяцьку угоду, яка перекреслювала московсько-переяславський договір і повертала Україну під руку Речі Посполитої. За кілька днів до підписання цієї угоди в Липовій Долині зустрілися російський воєначальник князь Г. Ромодановський, російський посол В. Кикін і польський дипломат С. Беневський, але їхні переговори не змогли відвернути військових дій.

До лав війська Виговського влилися поляки на чолі з Потоцьким, Яблоновським, Лапчинським, а також німці, серби, волохи. Наприкінці червня 1659 р. основні сили І. Виговського, до яких приєдналася велика татарська орда, вирушили на визволення Конотопа, обложеного російською армією. Біля сіл Соснівка, Попівка вони завдали нищівної поразки 30-тисячному російському війську з його цвітом – московською кіннотою. Конотопська битва, в якій полягли тисячі ратників, викликала політичний резонанс в Європі. Вона знайшла відгук не лише в пісенній творчості російського народу, в бібліотеці Польської Академії наук зберігається присвячена цій події віршована хроніка. У 1659 р. в Гданську була видрукувана брошура німецькою мовою, за основу якої правив написаний після першого дня битви лист гетьмана І. Виговського до коронного обозного А. Потоцького. Події того дня, які замовчувалися радянською історіографією, увійшли в історію України під назвою Конотопської битви (видатний російський історик С. М. Соловйов та ряд інших називали її Соснівською). Узяті під Конотопом бойові трофеї (великий прапор, барабани, гармати) Виговський надіслав у Польщу королю. Як не дивно, гучна перемога, яка, як свідчать джерела, не на жарт налякала російського царя Олексія Михайловича, котрий наказав спішно лагодити та зводити укріплення навколо Москви, а сам ледве не втік за Волгу, не мали жодних політичних наслідків, і навіть її слава аж до теперішніх часів губилася у глибині століть.

Хоч Визвольна війна українського народу і відсунула кордон між Польщею і Росією аж до Дніпра, війни за Україну між цими державами продовжувалися і в другій половині XVII ст., а територія Сумщини знову перетворювалася на арену військових дій. Так, у 60-ті роки XVII ст. до її меж вступило польське військо на чолі з королем Яном II Казимиром. Наприкінці 1663 р. поляки захопили і розорили Конотоп. 21 січня 1664 р. вони вступили до Кролевця, де король тиждень чекав підходу правобережного гетьмана П. Тетері з козаками (на Лівобережжі гетьманував І. Брюховецький, який у боротьбі з Тетерею за владу над Україною орієнтувався на Росію). У цей час, 21 січня 1664 р., недалеко від Вороніжа відбулася битва російських і українських частин з військом польської шляхти. Вороніж був *«разорён и вызжен... без остатку»*. Одержавши звістку про те, що І. Брюховецький прямує до Глухова, Ян II Казимир з усім військом і

артилерією поспішив до цього міста, залишивши в Кролевці свою скарбницю під охороною полку королівської гвардії.

Польська армія підступила до Глухова, але зазнавши невдачі при спробі оволодіти ним навальним штурмом, обложила місто, яке мало досить потужні оборонні споруди, і де зосередилися три козацькі полки. Ян II Казимир оточив Глухів шанцями і почав обстріл міста з гармат. Коли ж і це не дало швидких наслідків, поляки почали рити підкопи, щоб підірвати стіни фортеці. Порох вибухнув лише в двох з п'яти підкопів і не завдав великої шкоди. Безрезультатними були і щоденні штурми Глухова. Становище поляків, які потерпали від холоду і нестачі продовольства, ускладнилося ще більше, коли на захист обложеного міста прибув гетьман І. Брюховецький з козацьким військом. Польські позиції спершу двічі атакувала кіннота, а потім вдарила артилерія, і пішла в наступ піхота. Атака була такою навальною, що польське військо, виснажене п'ятиденною облогою Глухова, змушене було поспішно відступити, залишивши мортири і гармати.

Коли звістка про поразку польського війська під Глуховом досягла Кролевця, тут вибухнуло повстання. Гвардійці короля були вигнані з міста, а королівська скарбниця пограбована. Російське військо під командуванням Г. Ромодановського і козацькі полки І. Брюховецького переслідували відступаюче з-під Глухова польське військо і біля с. Пирогівка нинішнього Шосткинського району зав'язали з ним бій, завдавши полякам відчутних втрат.

На жаль, від XVIII-першої половини XIX ст. збереглося дуже мало відомостей про контакти Сумщини з Польщею. Початок XVIII ст. у зовнішньополітичному плані був ознаменований для Росії більш ніж двадцятирічною війною зі Швецією, відомою в історії під назвою Північної. У зв'язку зі зростаючим тиском Росії на Україну, що виявилось у непередбачуваному попередніми домовленостями використанні українських збройних сил за межами країни, збільшенні податків, реквізиціях на військові потреби, тощо, в народі та середовищі української старшини зріло невдоволення московським пануванням. Виразником як цих настроїв, так і власних інтересів, став гетьман Іван Мазепа. Він уклав з Карлом XII союз, спрямований проти Росії, і закликав на Україну шведські війська. Таким чином, на Сумщині наприкінці 1708-на початку 1709 р. зосередилися основні військові сили Швеції та Росії. Російську армію очолював Петро I, шведську Карл XII. Ставка останнього знаходилася в Ромнах. Тут же перебував і гетьман Мазепа з невеликою кількістю своїх прибічників. І. Мазепа уклав також угоду з шведським ставлеником – польським королем С. Лещинським (у Польщі в цей час виникла магнатсько-шляхетська Сандомирська конфедерація, яка не визнавала детронізацію прибічника Росії Августа II і обрання королем С. Лещинського). Розраховуючи на спільні зусилля в боротьбі з Росією,

І. Мазепа постійно підтримував зв'язки з С. Лещинським. Так, 5-го грудня 1708 р. він відрядив із Ромен місцевого жителя Феська Хлюса з листом до польського короля, в якому просив прискорити прихід в Україну польського війська. Гетьманський послпнець був перехоплений росіянами, а цей та інші листи до С. Лещинського за наказом Петра І були обнародовані.

Після Визвольної війни середини XVII ст. на Сумщині за рахунок величезного польського магнатсько-шляхетського земельного фонду почало формуватися козацько-старшинське землеволодіння. Невдовзі старшини, значна частини верхівки яких була полонізована, почали перетворюватися на крупних землевласників. Чимало старшинських дітей отримували освіту в Києво-Могилянській академії, а також у знаних вищих учбових закладах Європи. Освічені представники старшинських родин (до речі, в Україні другої половини XVII-першої половини XVIII ст. більшість населення, включаючи жінок і дітей, була письменною) крім латинської, грецької, німецької мов, як правило, вільно володіли польською. Це стосується, зокрема, уродженця с. Сваркове (нині Глухівського району) генерального підскарб'я Я. А. Марковича, який протягом 1717-1767 рр. вів щоденник – вельми цінне джерело з історії України XVIII ст., а особливо Сумщини. Те ж саме щодо знання польської мови слід сказати про уродженця м. Ромни історика, громадсько-політичного діяча, письменника Г. А. Полетики (1725-1784). У числі інших його праць є «Записка, как Малая Россия во времена владения польского разделена была и о образе её управления».

Цілком зрозумілою для глядачів була мова «комедіантів польського короля», які виступали у Глухові в 1731 р. Враження від Глухова XVIII ст. залишив учасник Барської конфедерації 1768 р., скликаної у зв'язку з незадоволенням королем і втручанням Росії в польські справи, шляхтич К. Хаєцький, який перебував у цьому місті по дорозі на заслання до Сибіру. У щоденнику він записав, що Глухів – «... город довольно значителен, но окружающие оный укрепления, вал и каменная стена запущены и почти разрушены».

У XVIII ст. до Глухова, Кролевця та інших міст краю, як і раніше, продовжували приїздити купці з Польщі. Чимало їх приваблювали найкрупніші в Росії Хрестовоздвиженський ярмарок у Кролевці та Іллінський в Ромнах.

Як вже зазначалось, переважна більшість поляків залишила територію Сумщини в середині XVII ст. внаслідок Визвольної війни українського народу. Опубліковані дані свідчать, що у XVIII ст. в Охтирці проживав один католик, у Тростянці – два, в Ромнах у 1786 р. – один. Найбільш ймовірно, що ці католики за національністю були поляки. Відомо, що в 1826-1833 рр. у м. Ромни в лікарні системи громадського піклування

працював доктор медицини поляк Іван Казимирович Юдзевич (1790-1863). З 1844 р. й до своєї смерті він надавав допомогу хворим, що потрапляли до роменської міської лікарні.

Сповідувати католицьку віру у XVIII-XIX ст. в Росії дозволялося лише іноземцям. Різне віросповідання, в числі інших причин, довгий час заважало зближенню українців з поляками. Втім, окремі святині шанувалися як католиками, так і православними. Це, зокрема, стосується однієї з найшанованіших святинь Польщі – чудодійної ікони Ченстоховської Божої Матері. Копія цієї ікони знаходилася в церкві Успіння Пресвятої Богородиці в с. Верхня Сироватка, що неподалік Сум. Ікона ця славилася в окрузі, а надто після того, як у 1844 р. запалений блискавкою вогонь перекинувся з дзвіниці в храм, обпалив іконостас, але не завдав шкоди самій іконі. Про допомогу до нею звернувся уроженець с. Бездрик нині Сумського району архітектор, гравер, мистецтвознавець М. Ф. Алфьоров (1778-1848). Він брав участь у проектуванні Казанського собору у Санкт-Петербурзі, проектував і будував церкви і цивільні споруди в Москві, С.-Петербурзі, Харкові, Сумах. Випадково простреливши собі ногу, Алфьоров довго не міг вилікувати її, і лише за його щирою молитвою до Ченстоховської Божої Матері в Верхньо-Сироватській церкві рана загоїлась. Вдячний архітектор у 1848 р. своїм коштом спорудив огорожу навколо храму, впорядкував кіот.

Чи не найяскравішим уособленням дружніх українсько-польських зв'язків, борцем за свободу Польщі був уродженець с. Перекопівка нинішнього Роменського району Андрій Опанасович Потебня (1838-1863). Ще під час навчання в Полоцькому, а потім С.-Петербурзькому кадетських корпусах у 1844-1856 рр. він зблизився з майбутніми діячами польського національно-визвольного руху, сприйняв їхній демократичний світогляд, пристрась до волі. До кола його польських друзів входили Сигізмунд Сераковський, Ярослав Домбровський, Броніслав Бабинський, Октавіан Шушкевич, Казимир Левицький, Зигмунт Падлевський.

У 1856-1858 рр. А. Потебня в чині прапорщика служив у Варшаві в 16-му Шлісельбурзькому піхотному полку. Після навчання у Царсько-Сільській школі він у 1859 р. офіцером повернувся до полку. Восени 1861 р., цілком перейнявшись ідеями польської демократії, він створив і очолив таємну революційну організацію «Комітет російських офіцерів у Польщі», що підтримувала постійний зв'язок із польським підпіллям. У відповідь на страту своїх товаришів Аригольда, Сливицького, Щура і Ростовського А. Потебня 15 червня 1862 р. вчинив замах на намісника російського царя в Польщі А. Лідера, внаслідок якого останній помер. у 1862-1863 рр. А. Потебня зустрічався в Лондоні з О. Герценом, налагодив контакт між ним і польським Центральним національним комітетом. Потебня брав участь у написанні прокламації «Офіцерам

російських військ від комітету російських офіцерів у Польщі», опублікованій в «Колоколе». Дізнавшись, що в Польщі почалася визвольна війна, А. Потєбня повернувся в лютому 1863 р. з Лондона до Варшави. 5 березня 1863 р. він загинув біля містечка Пяскова Скала. З великого числа імен українців – учасників польського повстання відомо прізвище рядового Сумського гусарського полку Захара Григорашенка.

У другій половині XIX ст. на Сумщині почав формуватися прошарок польського населення з числа підприємців, фахівців вищої і середньої освіти, кваліфікованих робітників, ремісників, торговців, приваблених сюди потребами промисловості, яка бурхливо тоді розвивалася, а також із засланих до Росії учасників польських повстань 1830-1831 і 1863-1864 рр., частина яких, відбувши строк покарання, не могла повернутися на батьківщину. Поляки жили в усіх повітових містах краю, а також населених пунктів повітів. Як свідчить Перший всеросійський перепис населення 1897 р., в Сумах налічувалося 264 католики, з них за польською, як за рідною мовою, записалися 187 чоловік. Ці дані не узгоджуються з відомостями славнозвісного «Енциклопедического словаря» Ф. А. Брокгауза та А. І. Єфрона, за яким у Сумах на 1898 р. мешкало 1112 католиків. Ця цифра підтверджується даними виданого 1906 р. Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ довідником «Города России в 1904 году», за яким поляки становили 4,9 відсотка від 30,5-тисячного населення міста, що відповідає 1500 чоловік.

Чимало поляків проживало в інших містах Сумщини. Так, за відомостями енциклопедичних словників Ф. А. Брокгауза, А. І. Єфрона та С. М. Южакова в Кролевеці проживали 582 католики, в Кролевецькому повіті – 35; в Лебедені – 45; у повіті – 138; в Охтрці – 150; в Недригалові – 2. Чимало поляків жило в Ромнах, та, на жаль, їхню чисельність встановити не вдалось.

У більш крупних населених пунктах краю сформувалися польські громади. У Сумах поляки гуртувалися навколо польського Дому. Діти поляків навчалися в тих самих середніх навчальних закладах, що і діти місцевих жителів. Закон Божий польським дітям викладали місцеві ксьондзи. Так, у 2-ій Сумській жіночій гімназії з 1906 по 1912 р. викладали послідовно ксьондзи Єжниковський, Ковальський, Лісовський, Рилло. Магістр богослов'я Адам Лісовський навчав дітей також в жіночій гімназії Лебедина. Теодор Людвигович Рилло, крім 2-ої Сумської жіночої гімназії, в десятих роках XX ст. був законоучителем римсько-католицького віросповідання в сумських: чоловічій Олександрівській гімназії, реальному училищі, 1-ій жіночій гімназії, коли серед її учениць були польки, а також Лебединській чоловічій гімназії. Він же працював приватним викладачем Сумського Михайлівського кадетського корпусу. Начальником корпусу був

дворянин польського походження генерал-лейтенант Лев Йосипович Кублицький-Піотух, а в числі офіцерів-вихователів і командирів рот цього ж навчального закладу – поляк, теж дворянин, Станіслав Фердинандович Отоцький, пізніше підполковник Першого польського полку.

Центром духовного життя поляків були костьоли. На Сумщині їх було зведено два – в Ромнах і Сумах. Роменський костюл побудований у 1906 р. в стилі класицизму. Він достояв до наших днів, чого не можна сказати про двоповерхову дзвіницю, що височіла обабіч його бічного фасаду.

В Сумському обласному державному архіві зберігається документ, в якому згадується про існування костюлу в місті у 1886 р. Звичайно, самої будівлі костюлу в цей час ще не було, але в Сумах у найманих приміщеннях відбувалися принаймні недільні та святкові літургії, які, за спогадами старожилів, відправлялися ксьондзами, що приїжджали з Харкова.

Дозвіл на будівництво костюлу в Сумах було отримано в 1900 р. Намір спорудити католицький храм майже в самому центрі міста викликав супротив і протидію з боку місцевого православного духовенства. Подолати всілякі перешкоди допоміг один з найзаможніших і найвпливовіших не лише в Україні, а й в Російській імперії цукрозаводчик і щедрий меценат П. І. Харитоненко. Його мати походила з польського роду Лещинських. П. І. Харитоненко і пізніше надавав матеріальну підтримку як костюлу, так і окремим парафіянам, чим заслужив шанобливе ставлення до себе з боку польського населення міста. Це особливо виявилось під час його похорону в 1914 р., на який були надіслані вінки від костюлу та «вдячних католиків».

Будівельні роботи по спорудженню костюлу в Сумах розпочалися в 1901 р. і через брак коштів тривали 10 років. Це не завадило згадуваному вже тут довідникові «Города России в 1904 году» засвідчити наявність католицького храму в Сумах, хоч він і знаходився ще в процесі будівництва. Згадується також костюл у документах за 1907 і 1912 рр. в зв'язку з переліком церковного майна, яке не підлягало обкладанню податками. Називаються в цих документах і відповідальні за костюл (очевидно, члени церковної ради) поляки Л. Л. Сливинський і І. І. Пашковський і А. І. Корут. У 1911 р. костюл був освячений могильовським єпископом-вікарієм Іоаном Цепляком.

І після побудови і освячення костюл відчував нагальну потребу в матеріальній підтримці. Для її одержання, зокрема, було організовано 10 лютого 1913 р. благодійний бал-концерт у залі Сумського громадського зібрання (теперішня філармонія по Петропавлівській вулиці). Оголошення про концерт заздалегідь друкувалися на шпальтах газети «Сумской вестник», а білети на нього продавалися в аптекарському магазині

Ф. П. Яновського і аптеці А. К. Тушинського. Концерт, в якому взяли участь професори Харківського музичного училища Ф. Бугамеллі (співак і акомпаніатор) і К. Горський (скрипка), оперний співак О. Мясняєв (баритон), співачки Ф. Л. Линицька (сопрано) і А. Греко-Бугамеллі, пройшов з великим успіхом і дав майже повний збір. Місцева газета «Сумской вестник» відгукнулася на це статтею «Польський спектакль».

У 1911-1915 рр. служби в костьолі відправляв ксьондз Т. Л. Рилло. У 1916-1919 рр. капеланом (за деякими джерелами костьол мав спершу статус каплиці, потім філіалу костьолу) був ксьондз А. Крживицький. У відправленні мес і здійсненні обрядів йому допомагали ксьондзи Флоріан Гарабурда і Йосип Варпеховський. У храмі хрестили дітей, вінчалися, здійснювали заупокійні служби не лише поляки з Сум, а й з інших населених пунктів Сумського і сусідніх з ним повітів.

Сумський костьол органічно вписався в історію міста і став однією з визначальних його характеристик. В ньому нерідко влаштовувалися благодійні заходи, виставки і концерти на користь польських учнів з незаможних сімей, а в роки Першої світової війни – на допомогу біженцям. Під час війни, 3 серпня 1917 року капелан польської дивізії Ф. Ф. Ковалевський, який до війни був священником і законоучителем у Харкові, відправив у костьолі панахиду по вбитих польських уланах.

Поляки залишили по собі помітний слід в економічному, культурному житті Сумщини. Наведемо лише кілька прикладів стосовно її теперішнього обласного центру. Костьол і розташований поряд з ним будинок ксьондза, які були зведені як один комплекс, а також будівлі спорудженого у вигляді замку пансіонату чоловічої Олександрівської гімназії, другої жіночої гімназії будувалися за участю польських спеціалістів та спеціалістів інших національностей, що проживали в Сумах.

У 1900-1903 рр. за проектом польського архітектора Кароля Іваницького з використанням найсучасніших на той час будівельно-технічних досягнень було побудовано головний корпус Сумського кадетського училища. У 1902 р. в Сумах стала до ладу перша в місті електростанція, побудована поляком Едуардом Кайданським. Центральні вулиці Сум залило світло електричних ліхтарів. Напередодні світової війни їх було понад 200. Електричне освітлення з'явилося більш, ніж у 40-а будинках заможних верств населення. На третьому поверсі будинку Кайданського, зведеного у стилі модерн (достояв до наших днів), була обладнана обсерваторія. Кайданський, за фахом інженер, був успішним підприємцем. Як представник американської фірми «Мітчел» він не лише рекламував її продукцію (у червні 1913 р. був учасником рекламного авторобігу Суми-Москва-Берлін-Париж), але брав участь у її реалізації. На початку ХХ ст. він став генеральним представником цієї фірми.

Залишив по собі добрий слід ще один підприємець польського походження Л. Д. Чорнобильський. Збудована ним суконна фабрика стала до ладу в 1916 р. По вулиці Перекопській Чорнобильський звів для себе цікавий з архітектурного погляду будинок у стилі модерн з двома квадратними баштами. Будинок як пам'ятка архітектури знаходиться на державному обліку і охороні.

Жителі Сум польського походження Станіслав Гнатович Гленбоцький і його син Володимир, а також Фелікс Антонович Закржевський наприкінці XIX-на початку XX ст. були почесними громадянами міста, що свідчить про їхню громадську активність, добрі справи на користь міста і повагу з боку городян. У свою чергу, почесне звання підвищувало їхній не досить високий статус міщан і забезпечувало певні пільги.

Знаною і впливовою у Сумах була династія купців, підприємців і щедрих благодійників Лещинських, ґрунтовним дослідником якої є відомий краєзнавець І. М. Скворцов, автор статті «Неизвестные Лещинские» в журналі «Архіфакт» за 2008 р.. Засновник династії Максим Семенович Лещинський залишив Польщу і оселився в Сумах на початку XIX ст. Завдяки шлюбом представники цієї великої родини поріднилися з славнозвісною родиною цукрових магнатів Харитоненків і вельми шанованою в Сумах родиною купців і підприємців Асмолових. Дочка Максима Лещинського Наталя стала другою дружиною Івана Герасимовича Харитоненка, родоначальника династії, а інша донька – Анастасія вийшла заміж за купця Олександра Івановича Асмолова. Наталя Максимівна в 1887 р. влаштувала в Сумах дитячий притулок для дівчат (будинок зберігся), пожертвувавши для нього садибу і кошти. До самої смерті вона була попечителькою цього закладу, опікуючися вихованками до їх заміжжя і наділяючи посагом. У с. Миколаївка вона побудувала дерев'яну церкву на честь апостола і євангеліста Іоана Богослова.

Онук родоначальника династії Лещинських і племінник Наталі Максимівни Микола Йосипович Лещинський (1845-1914) був одружений з племінницею І. Г. Харитоненка Марією Матвіївною. Саме через цю подвійну спорідненість І. Г. Харитоненко заповів цій родині цукровий завод в с. Кияниця. Цей вельми щедрий дарунок поклав початок піднесенню родини Миколи Йосиповича і Марії Матвіївни на вищий щабель. М. Й. Лещинський управляв Кияницьким заводом з часу його заснування в 1866 р. Він був розумною, здібною і далекоглядною людиною. Кияницький завод під його орудою процвітав, і на початку 80-х рр. XIX ст. Микола Йосипович перейшов з міщанського до купецького стану і став купцем II, а з 1893 р. – I гільдії. Син і спадкоємець Миколи Йосиповича і Марії Матвіївни Лещинських Іван в 1910 р. переобладнав Кияницький цукровий завод, запровадивши тут найсучасніші технічні і технологічні

досягнення, які залишалися незмінними протягом багатьох десятиліть. Статки родини обчислювалися мільйонами.

У Сумах по вулиці Псельській М. Й. Лещинський звів чудовий триповерховий будинок навпроти костьолу, а в Кияниці спорудив справжній палац (обидва будинки збереглися). Як згадувала співачка Є. І. Хатаєва – дружина російського письменника С. І. Гусєва-Оренбурзького, яка гастролювала мало не по всьому світу, в сумському будинку Лещинський в окремій просторій кімнаті містилася бібліотека, були більярдний салон, зимовий сад. Чудово впорядкована садиба з флігелем, різними господарськими приміщеннями мала парк, який спускався до р. Псьол. У парку стояла чайна альтанка. Окрасою кияницької садиби також був гарний парк з екзотичними деревами, квітниками, водограями.

Поряд з будинком Миколи Йосиповича і Марії Матвіївни стояв ще один будинок Лещинський, зведений у XVIII ст. і придбаний родиною Харитоненків для своїх польських родичів, які перебудували, добудували і впорядкували садибу, оточену парком і фруктовим садом. Від садиби до наших днів зберігся лише цегляний житловий будинок. Згадані тут будинки Лещинських у Сумах і Кияниці як пам'ятки архітектури і історії знаходяться під охороною держави.

Найбільш видатний представник родини Лещинських – Микола Йосипович – був не лише успішною і багатою людиною, а й щедрим меценатом. Він фінансував будівництво на теперішній Червоній площі в центрі міста альтанки. Її зображення відтворюють численні листівки, альбоми, путівники, майже всі видання про Суми, і вона давно вже сприймається як своєрідний символ міста. Виділив Лещинський кошти і на благоустрій скверу навпроти альтанки. Микола Йосипович був попечителем Сумського міського вищого чотирикласного училища. За добродійні справи і громадську діяльність у 1895 р. він був нагороджений орденом Станіслава III ступеня, а через рік разом з дружиною і дітьми піднесений до стану Почесного громадянина Російської імперії, що було найвищою ступінню гідності для недворян.

Та не лише Микола Йосипович відзначався доброчинністю. Благодійною діяльністю займалися і інші члени династії Лещинських. Вони були попечителями кількох навчальних закладів, жертвували на їхні потреби значні суми, надавали допомогу незаможним учням. Не залишалися поза їхньою увагою і ув'язнені. Щедро жертвували вони кошти також на церкви. Лещинські практично заново збудували церкву в с. Писарівка, відремонтували храми в Юнаківці та Хотіні.

Та чи не найвагомим благодійним вчинком родини Лещинських був подарований місту парк, заснований на початку XX ст. на заболочених землях вздовж Псла, починаючи

від Харківського мосту. На створення парку були витрачені десятки тисяч карбованців. Але облаштований за всіма правилами тогочасного паркового мистецтва і призначений для приємного, змістовного і розважального відпочинку парк був того вартий. Він одержав від вдячних городян назву парку імені Лещинських. У парку росло чимало декоративних дерев, за якими дбайливо доглядали. Лише вербових у парку було близько 30-ти різновидів.

Адольф Адамович Аболтин, в числі предків якого, за свідченнями старожилів, були і поляки, а в Сумах став власником найкращого квітково-садівничого господарства, розбив кілька клумб з екзотичними квітами, обсадив квітами доріжки. У парку квітли десятки різних видів троянд, понад два десятки різноманітних кущів бузку.

За описами, поданими у згадуваній вже праці історика М. О. Манька «Суми і сумчани у документах сучасників» (кн. 2), в парку діяв перший в місті літній кінотеатр «Ілюзія». Були обладнані концертна естрада, карусель, гойдалки, побудовано дві альтанки. В одній з них у вихідні й свята грав духовий оркестр і троїсті музики, в іншій – «ігровій» - проводилися шахові турніри, тощо. Вельми популярними у молоді були дві танцювальні майданчики. На спортивних майданчиках грали у футбол, кеглі. Влітку діяла човнова станція, поряд був перший в місті культурний пляж, де навчали плаванню. Про безпеку плаваючих дбала рятувальна служба. У парку вчили також їзді на велосипеді, що було тоді новинкою. Парк зберігся донині, звісно, без первісного імені, і, на жаль, без багатьох дерев і розкішних квітників.

Гордістю Сум і улюбленим місцем прогулянок сумчан, є ще один парк по вулиці Троїцькій, до створення якого також причетні люди, пов'язані з поляками. У 1903-1905 рр. купець, підприємець, меценат Почесний громадянин м. Суми Іван Олександрович Асмолов (1844-1918), якого з семирічного віку ростила і виховувала друга дружина його батька, полька Анастасія Максимівна Лещинська, побудував по Троїцькій вулиці схожий на замок будинок. Не зважаючи на те, що будинок був дещо спотворений (у 60-ті рр. ХХ ст. тут знищена чудова, звернена до парку тераса, він все ще залишається окрасою міста). На території садиби було розбито рідкісний за складом дерев дендропарк. Навіть зараз у ньому, хоч він зберігся лише частково, налічується близько 80-ти видів дерев з різних куточків світу. Вже згадуваний тут садівник за покликанням А. А. Аболтин створив чудові квітники, які налічували кількасот видів квітів. Лише троянд було понад 200 видів. Старожили довго ще згадували асмоловський дендропарк з озерами, гротами, альтанками, пташником, населеним білими лебедями, фазанами, папугами та іншим екзотичним птаством. Нині парк є природною садово-парковою пам'яткою.

Отже, поляки залишили по собі в Сумах та інших населених пунктах краю прекрасні пам'ятки архітектури, чудові парки. Жителі Сумщини польського походження зробили вагомий внесок у розвиток економіки краю, працюючи керівниками підприємств, управителями маєтків, інженерами, техніками, робітниками, ремісниками, людьми вільних професій.

Не слід забувати і про внесок поляків у культурне життя міст Сумщини. Вони брали участь у благодійних концертах, театральних виставах у Сумах, зокрема, активно підтримували Товариство мистецтва і літератури.

Поляки з освітою, а надто ще трудовим досвідом легко отримували посади управителів великих маєтків з цукроварнями, економіями, земельними і лісовими угіддями. Так, управителем Великобобрицького маєтку графині М. Д. Апраксіної був поляк Олександр Казимирович Рогозинський, який побудував тут новий цукровий завод й запровадив у господарстві чимало корисного. На початку 50-х років XIX ст. управителем Миколаївської економії Харитоненків став учений-агроном Олександр Миколаєвич Недзельський, котрий у XX ст. очолив харитоненківський маєток в с. Пархомівка Харківської губернії.

Наприкінці XIX- на початку ст. польська родина директора правління Белгородсько-Сумської залізниці Іоахима Адольфовича і Олени Августівни Сумовських придбало в центрі Сум по Петропавлівській вулиці одну з найкрасивіших у місті садиб з двома будинками, з'єднаними підземним переходом, парком, господарськими спорудами. Ошатні будинки і нині є окрасою міста. У буремному 1917 році та під час громадянської війни тут зберігалася надзвичайно цінна мистецька колекція племінника О. А. Сумовської Оскара Гансена, яка лягла в основу заснованого 1920 року Сумського художнього музею – одного з найкращих в Україні.

Життя в Сумах значно погіршало і ускладнилося внаслідок Першої світової війни. На допомогу польським жінкам-біженкам, незаможним сім'ям, голодуючим дітям у 1917 р. в місті було створено «Союз польських жінок», очолений трьома польськими активістками.

Тяжким випробуванням не лише для корінного населення Російської імперії, а й для поляків, які жили тут, став більшовицький жовтневий переворот 1917 р. в Петербурзі. Він привів до встановлення тоталітарного режиму в країні і багатомільйонних людських жертв. Більшість людей польського походження належала до середнього класу. Тож в їхніх оселях були книги, музичні інструменти, картини, тощо. А це, на погляд «революціонерів», свідчило про належність до експлуататорських класів, і викликало обурення і жагу руйнації. Почали відбуватися напади на житла заможних і просто

освічених людей. Останні тікали до Москви, Харкова, а то й поверталися до Польщі. У Сумах влітку 1918 р. виник Польський комітет порятунку, до складу якого входило 12 чоловік. Віце-президентом комітету була Йозефа Станішевська. У перші місяці існування влада Рад нібито принесла свободу, зокрема, свободу католицького віросповідання, організації національних, в тому числі польських шкіл. Але більшовики були запеклими атеїстами, і невдовзі почалися утиски і гоніння релігійних установ і віруючих. Гоніння на католиків і поляків посилилися після війни 1920 р. між радянською Росією і Польщею. Й. Станішевська з рідними, які втратили всі статки – земельні маєтності і банківські заощадження, змушені були податися до Варшави. Про зменшення кількості польського населення в Сумах красномовно свідчить церковна книга реєстрації новонароджених, яка зберігається в Державному архіві Сумської області. Так, у 1916 р. було охрещено 125 немовлят, у 1917 – 129, у 1918 – 109, а з першого січня по 20 листопада 1919 р. – лише 50. На останній даті і перериваються записи в книзі, що свідчить про те, що храм залишився без священика. Все ж, римсько-католицька громада в місті продовжувала існувати. Їй, як свідчать архівні документи, дозволено було провести в костьолі 20 лютого 1926 р. збори для виборів церковної ради, ревізійної комісії і прийняття нових членів. За свідченням старожилів, служби в костьолі, принаймні епізодично, відправлялися до 1932 р., а прізвище останнього ксьондза було Вагоніс.

Не всі поляки мали змогу залишити Суми та інші міста і села краю після утвердження тут радянської влади. Їхня доля здебільшого була трагічною. Ось лише кілька прикладів. Георгій Георгійович Рігер, уродженець Варшави, який закінчив університет в Парижі, змушений був працювати вантажником на сумському Червонозоряному рафінадному заводі, а в 1940 р. був засуджений до ув'язнення в таборах на вісім років. Начальник виробничого відділу Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе Фелікс Мечиславович Бичковський, що теж мав вищу освіту, в 1935 р. був засуджений до чотирьох років таборів. Десять років таборів одержав вагар станції Суми Едуард Казимирович Ртеницький. Ще більш лиха доля спіткала випускника політехнічного інституту в Берні (Швейцарія) інженера-механіка Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе Дмитра Павловича Красовського, заарештованого в 1930 р., засудженого до п'яти років таборів, потім до трьох років заслання до Західного Сибіру, а в 1937 р. – до розстрілу. Розстріляні також були заступник директора міжрайбази облспоживспілки Казимир Антонович Жарневич; майстер Сумського рафінадного заводу Людвиг Еразмович Заритецький; викладач тактики в Сумському артилерійському училищі, колишній підпоручик царської армії Болеслав Тимофійович Космінський; інженер Буринського цукрового заводу Олександр Францевич

Кульчицький і багато інших. Хоч насамперед заарештовувалися і засуджувалися люди з вищою і середньою освітою, репресії торкнулися і тих, хто мав лише початкову освіту. До їх числа належали, зокрема, уродженець селянської родини з Польщі і сам селянин Іван Феофілович Соболевський, який перед арештом мешкав у с. Верхнє Піщане Сумського району, а також Броніслав Йосипович Піотровський, до речі, працівник Сумського міського відділу НКВС (народного комісаріату внутрішніх справ), що не дозволило йому уникнути звинувачення у шпигунстві. Усі звинувачення були сфальшовані, безпідставні і безглузді: шпигунство на користь Польщі, Чехословаччини, просто шпигунство, контрреволюційна агітація, участь у куркульському угрупованні, агітація проти колгоспів і таке інше. Суть же полягала в польському походженні. Загально відомо, що кількість людей, репресованих в СРСР терористичним комуністичним режимом, обчислюється мільйонами корінних жителів країни. Ще більш запекло переслідувалися люди іноземного походження.

З приходом у 1933 р. до влади в Німеччині Гітлера над Європою нависла загроза фашистської агресії. Наприкінці 30-х рр., коли стало очевидно, що війна неминуча, військовим аташе СРСР у Польщі був відомий військовий діяч, уродженець с. Малий Вистороп Лебединського району П. С. Рибалко – згодом маршал бронетанкових військ, двічі герой Радянського Союзу, чий війська брали участь у визволенні Польщі в роки другої світової війни.

Сама Польща стала першою жертвою нацистської Німеччини. У вересні 1939 р. гітлерівські війська окупували цю країну. За тиждень до нападу фашистської армії на Польщу міністри закордонних справ СРСР і Німеччини Молотов і Рібентроп підписали в Москві в присутності Сталіна «Пакт про ненапад», таємний протокол якого передбачав загарбання Радянським Союзом західних українських територій. Червона Армія зайняла їх практично без опору, порушивши цим договір 1932 р. між СРСР і Польщею про ненапад. У СРСР було інтерновано і депортовано від 130 до 250 тисяч взятих у полон польських військовослужбовців. У 1939-1940 рр. на території Софронієвського монастиря на Путивльщині знаходився концентраційний табір НКВС для польських військовополонених, де на 1 листопада 1939 р. перебувало понад півтори тисячі військовослужбовців. Умови в таборі були жахливими, і чимало полонених знайшло тут свою смерть. 22 травня 1940 р. табір припинив своє існування.

22 червня 1941 року Радянський Союз зазнав неочікуваного Сталіним нападу фашистської Німеччини. Для країни почалася Велика Вітчизняна війна. В її ході змінилося ставлення радянського уряду до Польщі, й обидві країни об'єдналися у боротьбі зі спільним ворогом. У травні 1943 р. на території СРСР з ініціативи Союзу

польських патріотів було створено Першу польську дивізію імені Тадеуша Костюшки, яка стала ядром Першої польської армії в СРСР. Одним з місць формування польських частин, їхнього навчання і поповнення були визволені від фашистських окупантів 2 вересня 1943 р. Суми. Штаб по формуванню цих частин містився в приміщенні Сумського артилерійського училища.

1 січня 1944 р. в СРСР було створено Крайову Раду народів – вищий представницький орган демократичних сил Польщі, а квітні того ж року – штаб по формуванню Війська Польського, який очолив генерал Кароль Свєрчевський. 10 червня 1944 р. делегація Крайової Ради Народової на чолі з головою Союзу польських патріотів в СРСР відомою українською письменницею Вандою Василевською відвідала Суми. З Сум було надіслано телеграму урядові УРСР, в якій поляки висловлювали подяку за доброзичливе ставлення до Війська Польського і висловлювали упевненість у вічній дружбі українського та польського народів. Колишній командир роти з польського міста Новий Тарг Ігнацій Новак пригадував, що коли йому довелося побувати в Сумах, підрозділи Війська Польського були розквартировані на Пришибі, Баранівці, в приміщеннях артучилища. У Сумах знаходився також військовий госпіталь, в якому лікувалися поранені на фронтах польські воїни. Не всім їм судилося одужати від тяжких ран. Померлі були з почестями поховані на Центральному кладовищі. На їхній братській могилі у вічній скорботі застиг солдат у конфедератці з автоматом у руках (автори пам'ятника скульптор Ф. І. Коровай та архітектор М. П. Махонько). У дні святкування 29-ї річниці Війська Польського Суми відвідала делегація ПНР. Військовий аташе Польщі в СРСР генерал Вацлав Ягас передав сумчанам колекцію військових атрибутів Війська Польського, яка нині зберігається в Сумському обласному краєзнавчому музеї.

У липні 1944 р. радянські війська з боями вступили до меж Польщі. Разом з регулярними військами діяли і найбільш боєздатні партизанські формування. Серед них – створена на базі сумського партизанського з'єднання, початок якому було покладено в славнозвісному Спадщанському лісі під Путивлем, 1-а Українська партизанська дивізія ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори. У лютому 1945 р. була завершена Вісло-Одерська операція, в ході якої Радянська Армія повністю визволила Польщу. У складі військ, що звільняли країну, було багато уродженців Сумщини. Сумчанин П. Вдовін став почесним громадянином міста Новий Тарг у Польщі. 167-а Сумсько-Київська стрілецька дивізія, у лавах якої він воював, разом з польськими підрозділами визволяла братню землю від гітлерівців.

За мужність і героїзм, виявлені в боях за визволення Польщі, уродженцям Сумської області П. С. Бочеку (місце народження – с. Ображіївка Шосткинського району);

Г. А. Виноградову (м. Кролевець); М. Ф. Змислі (с. Осоївка Краснопільського району, похований в м. Макув-Подхалянський, Польща); І. С. Зубкову (с. Захарівське Сумського району); Д. А. Карабану (м. Лебедин, похований в м. Лещенов, Польща); М. Г. Ляху (с. Локотки – нині в складі м. Шостка); О. Б. Панову (м. Путивль, похований у Варшаві); П. В. Парфілову (с. Межиріч Лебединського району, похований у с. Блондзмін, північніше Варшави); П. П. Сагайдачному (с. Княжичі Ямпільського району); М. С. Синьку (с. Московське Липоводолинського району); В. Г. Скриньку (с. Боромля Тростянецького району); І. І. Хиценку (с. Славгород Краснопільського району) присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

В роки Другої світової війни польська патріотка з с. Воля Груецька Казимира Цимбал, ризикуючи життям усієї родини, ховала від фашистів сумчанина К. Г. Обозного і ще двох радянських воїнів. За мужній вчинок відважна жінка відзначена нагородами ПНР і СРСР.

За винятком років Другої світової війни, тут майже виключно йшлося про пов'язані з Польщею історичні події, що розгорталися на території Сумщини, та про життя і діяльність поляків на її теренах. Але не менш важливими у зв'язках краю з Польщею є контакти непересічних особистостей з Сумщини з поляками, їх навчання, праця, діяльність у межах Польщі. Саме про це і йтиметься далі в хронологічних рамках ХІХ-ХХ ст.

Історія Сумщини рясніє прикладами дружніх стосунків між її уродженцями і поляками. Російський поет, друг О. С. Пушкіна, оспіваний ним у віршах і віршованому романі «Євгеній Онегін», Василь Іванович Туманський (1800-1860), який народився в с. Чортори́ги (нині Шевченково Глухівського району), був близьким приятелем ушавленого польського поета-романтика Адама Міцкевича. У 1825 р. переслідуваний самодержавством Міцкевич разом із друзями Юзефом Єжовським і Шалевським відвідав Одесу. Тут він і зблизився з В. Туманським, який перебував у місті на дипломатичній посаді в канцелярії новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова.

Перекладами з Міцкевича займався історик, письменник і етнограф, уродженець с. Дунаєць нинішнього Глухівського району М. А. Маркевич (1804-1860). Автором літературно-біографічних праць, присвячених А. Міцкевичу був бібліограф і літературознавець, уродженець Конотопа С. І. Пономарьов (1828-1913) – член-кореспондент Петербурзької Академії наук.

Щирим шанувальником поезії А. Міцкевича, особливо його поеми «Дзяди», перекладачем його творів був видатний син українського народу, прозаїк, поет, драматург, літературний критик, перекладач, історик, фольклорист, мовознавець, публіцист, редактор

і видавець П. О. Куліш (1819-1897), який народився в с. Вороніж нинішнього Шосткинського району. У 1863 р. він виїхав на службу до Варшави, де був призначений на посаду директора духовних справ та члена комісії для перекладу польських законів. У 1864-1868 рр. він працював у Варшаві над тритомним дослідженням «История воссоединения Руси» (вийшла друком у 1874-1877 рр.). У цій праці Куліш прагнув документально обґрунтувати ідею згубності народно-визвольних рухів і піднести культуротворчу місію польської шляхти, за що був підданий нищівній критиці з боку української та російської передової громадськості. П. Куліш підтримував щільні дружні зв'язки з польськими письменниками, вченими, діячами культури.

Старший брат згадуваного тут борця за свободу Польщі А. О. Потебні, вчений зі світовим ім'ям О. О. Потебня (1835-1891), уродженець невеликого хутора поблизу с. Гаврилівка (нині Гришине Роменського району) був видатним мовознавцем-славістом, лінгвістом (заснував психологічний напрямок у лінгвістиці), фольклористом, етнографом. Його ім'я носить інститут мовознавства Національної Академії наук України. А от середню освіту він здобув у Польщі, в м. Радомля, де закінчив класичну гімназію. У 1882-1887 рр. у Варшаві побачила світ його ґрунтовна двотомна праця «Объяснение малорусских народных песен».

З 50-х років XIX ст. почав займатися журналістикою, друкуючись у журналах «Современник», «Отечественные записки», «Русский вестник» уродженець с. Сміле Роменського району, державний діяч С. С. Громеко (1824 або 1825-1877). Він мав великі мастності в Польщі, був головою селянської комісії в цій країні, а з 1875 р. – Седлецьким губернатором.

Мовознавцем і педагогом був В. С. Шимановський (1861-після 1918), уродженець м. Глинськ Роменського району. Закінчивши у 1885 р. Варшавський університет, він викладав російську мову, був інспектором, потім директором гімназій у Любліні та Варшаві.

Одним з кращих зразків політичної лірики уродженця с. Пушкарне (нині Грабовське Краснопільського району) поета-революціонера П. А. Грабовського (1864-1902) є вірш «До Б. С-го», присвячений товаришеві по заслання полякові Броніславу Серошевському, такому ж, як і він, борцеві за свободу і кращу долю рідного народу. Грабовський перекладав з польської мови, а, в свою чергу, його вірші перекладено польською.

Рятуючись від більшовицького режиму, до Польщі емігрував на початку 20-х років XX ст. прозаїк, драматург і публіцист, уродженець хут. Доброславівка (нині село Охтирського району) М. П. Арцибашев (1878-1827). Він жив у Варшаві, працював

редактором газети «За свободу» і помер у цьому місті. За радянських часів його ім'я було викреслене з російської літератури, а якщо і згадувалося, то з лайкою.

Уродженець Сум П. І. Зайцев (1886-1905) – літературознавець і громадський діяч у 1921 р. емігрував до Польщі, тривалий час жив у Варшаві, працював у Варшавському університеті, був співробітником Українського наукового інституту у Варшаві. Саме тут у 1934-1939 рр. побачило світ 16-томне повне зібрання творів Т. Г. Шевченка, до якого Зайцев здійснив текстологічну підготовку та розробив науковий апарат. Він також є автором біографічної розвідки «Шевченко і поляки», виданої 1934 р. польською мовою.

Літературознавець, фольклорист, палеограф, мистецтвознавець, книговидавець, член-кореспондент Академії наук УРСР з 1939 р. П. М. Попов (1890-1971) уродженець с. Миколаївка Буринського району в 1910 р. вступив на словесне відділення Варшавського університету, де слухав лекції польських професорів Л. Мсеріанця з індоєвропеїстики, В. Францева – зі славістики, Р. Вержбовського – з польської літератури. Під керівництвом С. Карського він вивчав фольклор східнослов'янських народів, палеографію, діалектологію. П. М. Попов ретельно досліджував зв'язки української культури з культурою Польщі та інших слов'янських країн.

Неперевершений перекладач на українську з мов народів світу уродженець Кролевця М. О. Лукаш (1919-1988) перекладав з польської А. Міцкевича, Ю. Тувіма.

Поезії поетеси А. П. Цвид (1956) уродженки с. Малий Самбір Конотопського району увійшли до виданої у Варшаві в 1992 р. антології «Небо золоте та відкрите. Перлини літератури європейської». Окремі її твори перекладалися польською мовою, а її творчість одержала високу оцінку з боку варшавського критика В. Смаща в статті «Поетика любові».

Та не лише письменники, поети, мовознавці, журналісти з Сумщини мали щільні зв'язки з Польщею. Те ж саме слід сказати і про діячів медицини, вчених у різних галузях науки.

Доктор медицини, професор М. М. Кзнецов (1863-1913), який у 1882 р. закінчив Олександрівську гімназію в Сумах, працював у хірургічних клініках Кракова, а з 1902 р. і до кінця життя очолював хірургічну клініку Варшавського університету. Уродженець с. Степанівка Сумського району мікробіолог і ветеринарний анатом І. М. Садовський (1855-1911) у 1904-1907 рр. працював директором Варшавського ветеринарного інституту. Патологоморфолог і мікробіолог, академік Української Академії наук з 1921 р. Ф. З. Омельченко (1865-1924), родом з Кролевця, у 1920 р. працював військовим лікарем і викладачем патологічної анатомії і бактеріології у Варшаві, а з 1898 р. був призначений прозектором військового госпіталю у цьому ж місті, де одночасно очолив бактеріологічну

лабораторію. На хуторі Водотеча, що біля Глухова, народився психіатр, академік Академії Наук УРСР О. І. Ющенко (1869-1936). Його праці «Юношеский прогрессивный паралич» та «К вопросу о строении симпатических узлов у млекопитающих и человека» побачили світ у Варшаві в 1895 і 1896 рр.

У 1913 р. з відзнакою закінчив медичний факультет Варшавського університету уродженець Путивля Г. М. Лук'янов (1878-1968) – хірург, доктор медичних наук, професор. Вищу освіту у Варшавському ветеринарному інституті одержав ветеринар, вірусолог, епізоолог, дійсний член Української Академії сільськогосподарських наук, уродженець Кролевця М. В. Рево (1889-1962).

Сумчанин Б. Г. Іваницький (1878-1953) – вчений в галузі лісознавства, геоботаніки, екології лісу в 1921-1922 рр. викладав математику, креслення і природознавство в Польщі в українській гімназії в Тарнові, а в 1935-1939 рр. – ботаніку, зоологію, лісництво, математику і мірництво в державному ліцеї у Черниці, працював на різних посадах у Любліні та Кракові, був членом Українського наукового інституту в Варшаві. У столиці Польщі в 1936 і 1939 рр. була видана в двох частинах його праця «Ліси і лісове господарство на Україні».

Село Шпотівка Конотопського району є батьківщиною видатного вченого в галузі теорії пружності, опору матеріалів, будівельної механіки, академіка Української Академії наук (1918) Степана Прокоповича Тимошенка (1878-1970). 1935 р. він був обраний членом Польської Академії наук. Тимошенко був також членом багатьох іноземних Академій наук – Французької, Американської, Італійської, Королівського Товариства в Лондоні, Міжнародної академії астронавтики, почесним доктором близько 10-ти університетів та інших вищих навчальних закладів різних країн світу. Його брат Сергій Прокопович Тимошенко (1881-1950), уродженець с. Базимівка (нині Крупське Конотопського району) був архітектором, автором більш 400 проектів будов, архітектурних комплексів, церков, інженером, громадським діячем. Він обирався послом від Волині до Польського Сейму, був польським сенатором. Як член Українського наукового інституту у Варшаві брав участь у його роботі, а також у роботі мистецького товариства «Спокій» у Варшаві.

Уродженець м. Суми І. М. Литвинов (1907-1976) – вчений в галузі механіки ґрунтів, академік Академії будівництва і архітектури УРСР, член її президії і вчений секретар, був автором 340 наукових праць, з яких понад 40 видано іноземними мовами в різних країнах світу, в тому числі і в Польщі.

Зв'язки Сумщини з Польщею майже ніколи не переривалися, а в останні десятиліття, а надто роки, помітно зміцніли. У 50-ті рр. ХХ ст. працівники Сумського машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе брали участь у будівництві Кендзжинського

хімкомбінату. Окремі з них були відзначені польськими нагородами за участь у відродженні промисловості Польщі. У свою чергу, спеціалісти польського підприємства «Енергопол» у найстисліші терміни побудували у 80-ті рр. ХХ ст. Роменську компресорну станцію газопроводу Уренгой-Помари-Ужгород.

Знанням не лише в Сумах, а й поза їх межами є пристрасний колекціонер дореволюційних листівок м. Суми, фотоапаратів та інших раритетів, які з великим успіхом неодноразово експонувалися на виставках, є М. Й. Ігнатівський, нащадок учасника польського повстання 1830-1831 рр. Незмінним успіхом користуються і його лекції.

Дружні стосунки між Сумщиною і Польщею зміцніли у 90-ті рр. ХХ ст., а надто в ХХІ ст. На початку грудня 2007 р. було укладено угоду про довгострокове співробітництво Сумської області та Любуського воєводства в торговельно-економічній, науково-технічній, культурній сферах. Це співробітництво виявилось взаємовигідним і плідним, тож продовжує розвиватися і міцніти. Воно відкрило широкі перспективи для розвитку культури, освіти, науки, сільського господарства та промисловості обох регіонів сусідніх країн. Угоду про довгострокову співпрацю укладено також з Підляським воєводством.

Дружба і співробітництво об'єднали не лише регіони, а й українські та польські міста, територіальні громади. Містами-побратимами Сум є Люблін, Замостя Люблінського воєводства (Старе Місто останнього населеного пункту в 1992 р. включене до Списку світової спадщини ЮНЕСКО) та Гожув Велькопольський Любуського воєводства. Місто Конотоп зв'язане угодою про співробітництво з повітом Свитник, а м. Ромни співпрацює з містом Жари Любуського воєводства. На 2011 р. угоди про співробітництво укладено між 14-ма територіальними громадами Сумської області та регіонами, містами, повітами, гмінами Любуського воєводства Польщі. Зовнішньоторговельні відносини з Республікою Польща того ж року здійснювали близько 15-ти підприємств Сумської області, в їх числі лісгоспи краю, ТОВ «Сумифітофармація», Лебединська швейна фабрика, ПАТ «Роменський м'ясокомбінат» та інші. У Сумах в Курському мікрорайоні діє спільне українсько-польське товариство ПАТ «Технологія», що випускає пакувальну та поліграфічну продукцію для харчової промисловості, яка екпортується більш ніж у 30 країн світу.

Щільні контакти підтримують виші Сумщини та Польщі. Рекордсменом у цьому плані є Сумський державний університет, пов'язаний з 13-ма польськими вишами і науковими інститутами Варшави, Кракова, Лодзі, Любліна та інших міст. Найбільш плідним є партнерство цього вишу з університетом Марії Кюрі-Скłodовської в м. Люблін,

де молодь Сумщини отримує ступінь магістра за різними спеціальностями. Сумський національний аграрний університет співпрацює з Аграрно-технічною академією в Бидгощі, Головною школою сільського господарства у Варшаві, Познанським аграрним університетом, а Сумський державний педагогічний університет – з Гурношльонською Вищою педагогічною школою ім. Кардинала Августа Хльонда, з Люблінським університетом Марії Кюрі-Скłodовської. Юнаки та дівчата з Сумщини навчаються у Варшаві, Познані, Любліні, Ольштені та інших польських містах.

Поляки і люди польського походження, які мешкають на теренах Сумщини, гуртуються навколо національно-культурних товариств: Сумське міське громадське об'єднання польської культури, сумський міський етноцентр «Віра, Надія, Любов», а також створеного 2011 р. «Українсько-польського дому». Ці громадські організації проводять культурно-освітні заходи, беруть активну участь у суспільному житті краю, сприяють налагодженню інформаційних та бізнесових зв'язків, вивченню польської мови, польських традицій, обрядів, вшановують пам'ять видатних польських діячів, відзначають знаменні дати в історії Польщі.

Знаковою подією для зміцнення українсько-польських зв'язків стало відкриття у травні 2011 р. на базі бібліотеки Української академії банківської справи Національного банку України Польсько-українського центру. Він пропагує історію і культуру Польщі, організовує вернісажі, презентації нових культурологічних проєктів, знайомить з літературними, мистецькими надбаннями польського народу. Відкриття Центру дієво сприяє поглибленню міжнародних зв'язків Сумщини і Польщі.

Отже, наведені тут факти з історії Сумщини, життя і діяльності поляків на її теренах і, в свою чергу, уродженців краю в Польщі свідчать про близькі контакти між поляками і українцями, які сягають своїм корінням у глибину віків, а в сьогоденні стають дедалі міцнішими.

Використані джерела та література

Державний архів Сумської області:

Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 225, 227.

Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 39.

Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 13, 14.

Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 11.

Ф. 744. – Оп. 5. – Спр. 31. – Арк. 1-77.

Ф. Р – 7641. – Оп. 4. – Спр. 867.

Ф. Р – 7641. – Оп. 4. – Спр. II – 3368.

- Ф. Р – 7641. – Оп. 4. – Спр. П – 12057.
- Ф. Р – 7641. – Оп. 4. – Спр. П – 12175.
- Ф. Р – 7641. – Оп. 4. – Спр. П – 12647.
- Ф. Р – 7641. – Оп. 5. – Спр. 69.
- Ф. Р – 7641. – Оп. 5. – Спр. 591.
- Ф. Р – 7641. – Оп. 5. – Спр. 780.
- Ф. Р – 7641. – Оп. 6. – Спр. 175.
- Ф. Р – 7641. – Оп. 14. – Спр. 807.
- Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 1-2
- Города России в 1904 г. СП., 1906.
- Літопис Самовидця. – К., 1971.
- Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991.
- Первая всеобщая перепись населения 1897 г. Харьковская губерния. – СПб., 1904. – Т. 46.
- Сказания современников о Дмитрие Самозванце. – СПб., 1837. – Ч. 2.
- Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1893. – Т. 32 (XVI); СПб., 1896. – Т. 33 (XVII); СПб., 1901. – Т. 63 (X X XII).
- Гвоздик Олександр. Час переходить до конкретних дій//Наше слово (тижневик, Польща) – 2011, 11 вересня. – № 37.
- Гриченко И. Т. Головин И. М. Подвиг. Документальные очерки о Героях Советского Союза. – Х., 1977.
- Десятилетие существования Сумской 2-й женской гимназии. 24 октября 1903-24 октября 1913. – Сумы. 1913.
- Directorium Divini Officii et Missarum pro archioecesi Mohiloviensi nec non prodijecesi Minscensi in annum Domini 1915. Luxta kalendarium.
- Довідник з історії України / За редакцією І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1993.
- Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СП., 1865.
- Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973.
- История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980.
- Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – Т. 1. – К., 1979.
- Конотопська битва 1659 року: Збірник наукових праць. – К., 1996.
- Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини. З найдавніших часів до середини XVII ст. – Суми: Обласна друкарня, вид. «Козацький вал», 1999. – Вип. 1.

Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини. Від середини XVII ст. до кінця XVIII ст. – Суми: Обласна друкарня, вид. «Козацький вал», 2000. – Вип. 2.

Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. 2.

Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. друга (1655-2008). – Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2008.

Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Кн. третя (1655-2010). – Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010.

Мицик Ю. А. Нові джерела до історії Сумщини XVII-XVIII ст. за матеріалами польських архівосховищ//Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми. 1994.

Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Х., 1915.

Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. – М., 1847.

Роздуми о. Криштопа ОР (домініканця) «Україна до і після 1917 р.»//Рукопис, 2002.

Скворцов Игорь. Неизвестные Лещинские/Архифакт (архитектурные факты)//Сумский журнал. - № 4., 2008, сентябрь-октябрь.

Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII в. Григорий Отрепьев. – Новосибирск, 1987.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. IV. – М., 1961.

Сумской вестник. – 1913, 24 января, 31 января, 13 февраля; 1917, 3 августа.

Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской губернии. – М., 1857, - Отд. 3.

Харьковский календарь на 1914 год. – Х., 1913.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 851.

Южаков С. Н. Энциклопедический словарь. – Т. 2. – СПб., 1903.